

# SZEMPONTOK ÉS ESZKÖZÖK A NYELVJÁRÁSKÖZI FOLYAMATOK TÖRTÉNETI NYELVFÖLDRAJZI LEÍRÁSÁHOZ<sup>1</sup>

JUHÁSZ DEZSŐ

...nem elégedhetünk meg a nyelvföldrajzi munka során a nyelvjárási góccok, és az izoglossza-kötegekből adódó nyelvjárási határok megállapításával, hanem minden oldalú vizsgálat tárgyává kell tennünk az egyes nyelvjárások közötti kontaktusokat, legyenek azok akár diakronikus, akár szinkronikus jellegűek.” (Hutterer 1963: 155)

**1.** Tisztelt hallgatóság! A nyelvföldrajzot – ha jelzőket keresnénk rövid bemutatására – többek között vizuális tudománynak is nevezhetnénk, mivel művelésében a „meglátni és megláttatni” mozzanata konkrét értelemben is kulcsszerepet játszik. Amikor erre a konferenciára jelentkeztem, úgy terveztem, hogy a nyelvjárásközi folyamatok nyelvtörténeti jelentőségéről mondom el gondolataimat, és ehhez igazítottam eredeti címválasztásomat is. (Eredeti címem: „A nyelvjárásközi folyamatok mint a nyelvi változások tényezői”.) Hogy időközben módosítottam ezen, annak alapján véve két oka van. Az egyik az, hogy a nyelvjárások között zajló folyamatoknak olyan szerteágazó nyelvtörténeti problematikája van, hogy még vázlatos ismertetésük sem férne bele egy konferencia-előadás szűk kereteibe. A második ok az, hogy beláttam: egyelőre nincs kellőképpen kidolgozva az a fogalmi, terminológiai és prezentációs (főleg kartográfiai) eszköztár, amellyel a kiszemelt és átgondolt nyelvföldrajzi jelenségeket, folyamatokat korrektil, differenciáltan bemutatathatnám és értelmezhetném. Úgy döntöttem tehát, hogy a rendelkezésemre álló időt és alkalmat ezek egy részének bevezetésére, értelmezésére és jelentőségük rövid megvilágítására szánom. Gondolataimmal, javaslataimmal főleg a történeti nyelvföldrajz elméleti és módszertani továbbfejlesztéséhez kívánok hozzájárulni.

**2.** A nyelvföldrajzot, illetve geolingvisztikát – mint a Magyar dialektológia című könyv megfelelő fejezetében írtam (Juhász 2001: 92) – leginkább térnyelvészetként értelmezhetjük, amelynek lehet nyelvközi (interlingvális) és nyelvjárásközi (interdialektális) vonulata. Mindkét vonulat foglalkozhat szinkrón és diakrón nyelvi kérdésekkel, sőt vizsgálataiba bevonhat nyelven kívüli tényezőket – például a néprajz vagy a településtörténet tudományára támaszkodva. Mint ismeretes, a nyelvföldrajz kiterjeszhető a szociolingvisztika irányába is: a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának ábrázolása kiegészülhet a kutatópotok nyelvhasználatának szociolingvisztikai (pl. életkorbeli, foglalkozásbeli stb.) rétegzettség szerinti bemutatásával (l. Kiss 1999, további irodalommal). Azaz egy komplex leírás akár háromdimenziós is lehet a térbeliség, időbeliség és a humán tényezők együttes vizsgálatával (vö. Juhász 2001: 92, 2002: 149–53).

E komplexitás lehetőségének és jelentőségének messzemenő elismerése mellett a fenti fő szempontokat célszerű néhány aktuális korlátozásnak alávetni:

---

<sup>1</sup> A tanulmány megírását az OTKA T 049158 számú pályázata támogatta. – Köszönöm Kiss Jenőnek a tanulmány végső változatának kialakításához nyújtott segítségét.

1. Fogalmi és terminológiai rendszeremet elsősorban nem a nyelvközi, hanem a nyelvjárásközi folyamatok leírásához rendelem hozzá, azaz főleg a nyelvjárásföldrajz szolgálatába kívánom állítani.

2. Mivel leendő elemzéseim fő iránya a történeti nyelvöldrajz felé mutat, vagyis a térbeliség és időbeliség szerves összefüggésére épül, csak érintőlegesen foglalkozom a humán dimenzió tényezőivel. Az elvi döntést egy gyakorlati kényszer is megerősítette: a nyelvöldrajzi vizsgálatok nyersanyagát szolgáltató nyelvatlaszok szinte kivétel nélkül a kutatópontok nyelvjárási alaprétégét tárják fel, szociolingvisztikai szempontú rétegvizsgálatokra nem vállalkoznak. Ez azt jelenti, hogy a nyelvatlaszokból levont következtetések nem tekinthetők ugyan szociológiailag tagoltak, de a vidéki lakosság többségét alkotó hagyományörző népesség nyelviségét (a gyűjtés időszakában) nagy vonalakban jól reprezentálják, és a nyelvtörténeti szempontból kiemelt fontosságú archaizmusokat is megkülönböztetett figyelemben részesítik.

**3. Fogalmak, terminusok.** – Az a nyelvész, aki kutató- és oktatómunkája során több száz vagy több ezer nyelvjárási jelenségtérképet tanulmányoz át, egy idő után megszerzi annak a képességét is, hogy a konkrét nyelvi anyagtól elvonatkoztatva általánosabb konstellációkat és folyamatokat lásson meg, és ezekből további következtetéseket vonjon le. Számomra a sajátos érdeklődésemből adódó folyamatos tájékozódáson és az egyetemi oktatásban már régebb óta tartott nyelvöldrajzi szakszemináriumokon túl *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (Murádin–Juhász szerk. 1995–2004) 11 kötetének szerkesztési és korrigálási munkálatai adták ezt a tapasztalati hátteret. A meglátástól a megláttatásig azonban néha rögzös út vezet. Legutóbb a *Magyar dialektológia* c. könyv nyelvöldrajzi fejezeteinek írásakor szembesültem azzal a helyzettel – ami egyébként nemcsak magyar vonatkozásban jellemző –, hogy a források (vagyis az atlaszok) bő és folyamatosan bővülő köre mellett nemcsak a nyelvöldrajzi elemzés módszertana fejletlen, hanem sokszor még a legalapvetőbb terminusaink is hiányoznak a térbeli jelenségek és folyamatok megnevezésére, nem beszélve ezek vizuális megjelenítéséről. A továbblépés érdekében tehát ilyen jellegű alapvetésre is szükségünk van. Várható azonban, hogy ez a terminológia és apparátus csak a térképek rendszeres és módszeres, folyamatos és nagyobb arányú analízise közepette bontakozik majd ki és fejlődik tovább. Az egészséges fejlődéshez persze eszmecserékre és vitákra is szükség lesz.

A terminusalkotás vagy -adaptálás során több szempontot célszerű szem előtt tartani. Törekedni kell például arra, hogy a dialektológia, nyelvtörténet és általános nyelvészet minél több bevett kifejezését hasznosítsuk, az újonnan formáltakat pedig a létezőkhöz tudjuk illeszteni, illetve hogy az egész terminológiai és fogalmi készlet minél koherensebb rendszert alkosson. Az új terminusok vagy azok mintái származhatnak akár más tudományokból vagy a mindennapi szókincsből is, ha elég képszerűek és elég célszerűek, hiszen – amint említettem – a vizualitásnak ez esetben nagy jelentősége van. Egy magyar szakszó lehet a már nemzetközi téren (vagy valamely tekintélyesebb, élenjáró nemzeti tudományban) meghonosodott terminus fordítása, adaptálása. Hasznos továbbá, ha a magyar terminus jól fordítható világnyelvre, vagy létezik nemzetközi szinonimája. – Lássunk tehát néhány fogalmat és terminust a teljesség igénye nélkül!

A) Ha a nyelvöldrajzot, illetve a geolingvisztikát a korábbiakban *térnyelvészet*-ként értelmeztük, joggal vezethetjük be a *nyelvöldrajzi tér* fogalmát és terminusát. A nyelvöldrajzi tér az a nyelvi, illetve nyelvjárási térség, ahol a vizsgálatra kiválasztott

nyelvi folyamatok zajlanak, illetőleg tágabban: az a térség, ahol a folyamatok szempontjából releváns tényezők jelen vannak (a folyamatok keretét adják). A nyelvközi vizsgálatoktól most eltekintve a következő nyelvföldrajzi terekkel számolhatunk:

a) *Régiók fölötti (nyelvterületi) tér*: az egész nyelvterület; magyar dialektológiai vonatkozásban a tíz nyelvjárási régió együttese. Az egész nyelvterületet átfogó történeti nyelvföldrajzi vizsgálatokra főleg a nagy ívű, több korszakot átfogó elemzések során van szükség.

b) *Régióközi (interregionális) tér*: a két vagy több nyelvjárási régiót érintő mozgások kerete. Ilyen lehet például a Közép-Dunántúl nyelvjárási kapcsolatainak vizsgálata a Nyugat- és Dél-Dunántúllal, vagy a moldvai régió mezőségi és székely gyökereinek nyelvjárási alapú feltárása. (Ugyanakkor a székely nyelvjárásoknak a középkorig visszanyúló nyelv- és településtörténeti kapcsolatrendszerét már célszerű a teljes nyelvterületi tér keretébe illeszteni.)

c) *Régióbeli (regionális) tér*: az egy nyelvjárási régió belül zajló nyelvi események tere, illetőleg állapotok kerete.

B) A nyelvész a kijelölt nyelvföldrajzi tér jelenségeit, jelenségegyütteseit sajátos szempontok szerint ábrázolja, annak érdekében, hogy azok az elemzés számára minél megfoghatóbbak legyenek. (A klasszikussá vált térképi ábrázolástechnikák jó összefoglalását adja Deme 1956, különösen 13–74, az újabbakat is bemutatja pl. a DialHb. 667–87.) Az elemzés egyik kiindulópontja ugyanis az a munkahipotézis, hogy a jelenségek térbeli megoszlása is strukturaként fogható fel és ekként ábrázolható. A nyelvi adatok első fokú megjelenítése egy *térszerkezeti leírás*, amelynek fő célja szinkrón *térbeli állapotsémák*, más szóval *konfigurációk* megrajzolása. A szinkrón nyelvföldrajzot a történeti nyelvföldrajzzal összekötő legszorosabb kötelék pedig az a többszörösen bizonyított tény, hogy a térbeli állapotrajzból kiindulva – rendszernyelvészeti, nyelvtörténeti, továbbá extralingvisztikai ismeretekre is támaszkodva – tér- és időbeli folyamatokra lehet következtetni. Azaz a leírás második lépcsőjében a (nyelvi anyagú) térszerkezeti ábrázolást *térdinamikai ábrázolássá* lehet alakítani, így a térbeli állapotsémákból *térbeli folyamatsémák* lesznek. A térben egymás mellé illeszkedő jelenségek és részrendszerek pedig az időbeli fejlődés egy-egy láncszemét alkotják (vö. pl. Benkő 1967: 29; DialHb. 485–498). A *diatopikus fokozatok* így a *diakronikus változások* lépéseit képezik le mintegy a nyelvföldrajzi tér képernyőjére vetítve. Jan Goossens (1966) a területiség és időbeliség sfkján összefüggő, egymásba átfejlődő (rész)rendszereket *diaszisztémáknak* nevezte el. A nyelvtörténet és különösen a nyelvjárástörténet számára tehát rendkívüli jelentősége van annak, hogy meg tudjuk-e ragadni az egyes nyelvjárási térképek egyedi vonásaiban rejtőző általánost. Tudjuk-e sematizálni, tudjuk-e elvonatban ábrázolni, és az elvonatkoztatott sajátosságokat tipizálni, rendszerezni.

C) *Vonatkozási pontok, tájékozási irányok a nyelvföldrajzi térben.* – A nyelvföldrajzi teret a kézikönyvek, tanulmányok leggyakrabban négyzetként vagy téglalapként ábrázolják, de a sematikus megjelenítés során elképzelhető kör, ellipszis vagy tetszőleges sokszög is, illetve a nyelvterület, régió határát követő szabálytalan keret. A nyelvföldrajzi tér alapszerkezetét, hálózatát a felhasznált atlaszok kutatópontjai jelölik ki. Minél sűrűbb a kutatópont-hálózat, annál nagyobb biztonsággal lehet állapot- és folyamatsémákat rajzolni. Ezek értelmezésekor azonban tanácsos figyelembe venni a térbeli mozgást befolyásoló jelentősebb nyelven kívüli tényezőket, mint például lakatlan vagy idegen nyelvű területek, magasabb hegységek,

nagyobb folyók, völgyek, országhatárok, igazgatási határok, főbb közlekedési útvonalak, nagyvárosok stb.

A nyelvöldrajzi tér szerkezete tehát többnyire nem kiegyensúlyozott, nem homogén, benne a nyelvi jelenségek terjedése általában változó ütemű és intenzitású, több vonatkozásban korlátozott. Mégis hasznos, ha itt is bevezetjük, illetve megerősítjük a *centrum* és *periféria* fogalmát. (Cser 2000: 95 a fogalompárt *magterület* – *peremterület* szavakkal magyaráítja.) Ennek kettős célja van: 1. a térbeli tájékoztatás segítése, 2. annak tudatosítása és felhasználása, hogy máshogy és részben más folyamatok zajlanak a centrumban, mint a perifériákon. A nyelvterületi hatókörű vizsgálatok során a fogalompár használatának már vannak hagyományai, és mind a Kárpát-medence mint földrajzi egység, mind a történelmi Magyarország mint ehhez illeszkedő történeti-politikai képződmény jó keretet adnak az alkalmazásához. Kedvező továbbá az, hogy az ország fővárosa is többé-kevésbé centrális helyzetűnek tekinthető, megkönnyíti egy általánosabb magyar nyelvöldrajzi centrum kijelölését. Perifériáknak tekinthetjük azokat a területeket, amelyek nagyobb szakaszon idegen nyelvű vidékekkel érintkeznek, illetve távol esnek a nyelvterületi/nyelvöldrajzi központtól. – A régióbeli és régióközi nyelvöldrajzi terek centrumainak kijelölése egyedi elbírálást kíván, de alkalmi megoldásként, a tájékozódás segítésére megállapítható egyfajta földrajzi-geometriai középpont is.

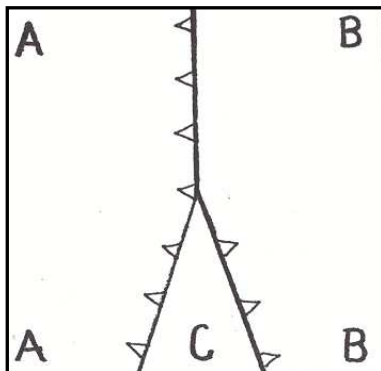
A fentiekől eltérően szükség lehet a vizsgált nyelvi jelenségek központjának, térbeli *súlypontjának* a megállapítására is. Egyszerűbb esetben ez egy izoglosszákkal bekerített vagy elhatárolt terület középpontja; erősségi fokozatokkal tagolt zónában pedig az számítható központi területnek, ahol az adott jelenség legnagyobb arányban van képviselve. Nyelvöldrajzi értelemben ez utóbbit nevezhetjük *jelenséggóc*nak. A nyelvöldrajzi térben lehetnek többgócú jelenségek is.

D) A nyelvi jelenségek térbeli elkülönülését, elhatárolódását gyakran jelöljük elválasztó vonalakkal, közismert néven izoglosszákkal. A minőségi különbségként értékelhető, illetőleg a jelenség pusztá meglétét jelző határvonal tekinthető *külső izoglosszá*nak, a jelenség erősségi fokozatait elkülönítő vonalak *belső izoglosszá*knak. Az izoglosszák közti terület és a fokozatiság különböző nyomdatechnikai, vizuális eljárásokkal (pl. sátrózás, színek) emelhető ki.

E) A nyelvöldrajzi térben megfigyelhető nyelvi-nyelvjárási tagoltság még zajló vagy már lezárult változások, folyamatok eredménye. E folyamatok között kiemelt jelentősége van a *terjedés*nek és *visszaszorulás*nak, illetve ezek kölcsönhatásának. Ha két jelenség kölcsönhatását figyeljük, akkor a kettő közül az egyik többnyire terjedésben, *offenzív*ában, a másik visszaszorulásban, *defenzív*ában van. Ritkábban azonban az is megfigyelhető, hogy a tér egy részében az **A**, másik részében a **B** jelenség hatol a másik területére. (A terjedés területét Kurt Wagner [1954] *expanzív* vagy *aktív*, a visszaszorulását *receptív* vagy *passzív* terminusokkal jelölte.) Egy leírt terjedés útvonala és menetrendje – ha a folyamat megfordul – sok tekintetben hasonlít a visszaszorulás útvonalához és menetrendjéhez.

Ha a nyelvöldrajzi térben kettőnél több (pl. **A**, **B**, **C**) jelenség kölcsönhatását és mozgását írjuk le, ezek egyre bonyolultabb és diakrón tekintetben csak részben rekonstruálható folyamatsémákkal ábrázolhatók. Például a térben **B** jelenség visszaszorítja **A**-t, **C** pedig **A**-t és **B**-t. (A kölcsönhatások irányának számos kombinációja lehet.)

Ábrázolva:



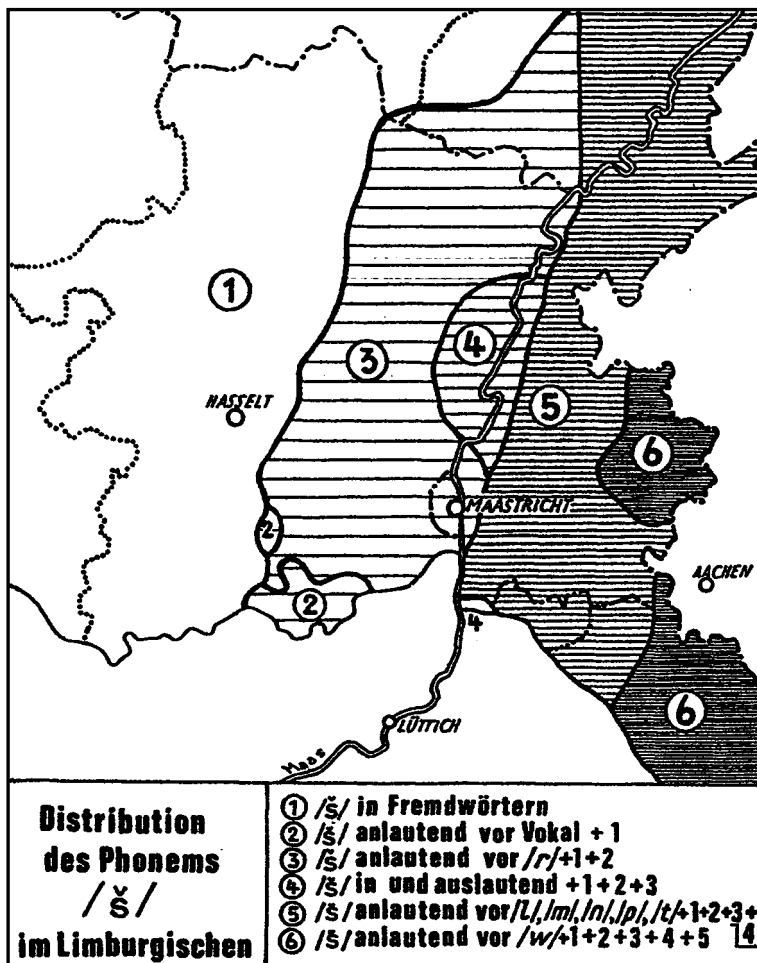
1. ábra

Egy háromtényezős nyelvföldrajzi képlet sémája

F) A térdinamikai folyamatok leírásához szükségünk lehet még a következő fogalmakra és terminusokra:

a) A terjedő és visszaszoruló jelenség határvonalát, illetőleg az offenzív jelenség külső izoglosszáját nevezhetjük *frontvonal*nak, azt a sávot pedig, ahol – bár különböző arányban – a terjedő és visszaszoruló jelenségek együttesen jelen vannak, mintegy „harcban állnak”, *ütközőzóna*nak. A frontvonal mozgási irányát kis csúcsokkal, más szóval *fogakkal* jelölhetjük.

b) A terjedés lehet *egy hullámú* vagy *több hullámú*. Több hullámú terjedés esetén az egymást követő hullámok statisztikailag és/vagy nyelvrendszertanilag értékelhető erősségi fokozatokat jelentenek, illetőleg ilyen jellemzőkkel bíró állapotrajzokból vezethetők le. A fokozatok és hullámok elkülönítése sokszor nem egyszerű, főleg a széles szóródási sávot mutató jelenségeknél, jelenségegyütteseknél (l. mégis pl. Vierecknek [1997] az angliai szemléltető térképein alkalmazott dialektometriai célú fokozatábrázolásokat). Az erősségi fokozatokat bemutató állapotsémák több – olykor nagy számú – térképlap adatait egyesítő *összesítő térképekből* állíthatók elő, amelyek szükség szerint nemcsak mennyiségi (egyre több morfémában és lexémában képviselt), hanem minőségi (pl. egyre több pozícióban megjelenő) különbségeket tüntetnek fel. Ilyen lehet pl. a magyar *ö-zés*, *a-zás* vagy a német nyelvjárási /š/ rendszertani, illetve térbeli-időbeli előrehaladásának szemléltetése (utóbbira lásd Gossens [1969] térképét a 2. ábrán).



2. ábra

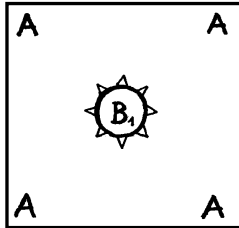
Az /š/ fonéma fonotaktikai megoszlásának térbeli fokozatai a limburgi (Maas vidéki) nyelvjárásokban (Goossens 1969: 127; vö. még Löffler 1990: 154)

c) Az állapot- és folyamatsémák mintegy *felülnézet*ből mutatják a térbeli tagoltságot és a rekonstruált mozgást. A többhullámú terjedések bemutatását és értelmezését jól segítik a *keresztmetszeti* ábrák is, amelyek a hullámokban jelen levő változatokat *rétegekként* vagy *lépcsőkként* ábrázolják, illetőleg ennek megfelelő sajátos táblázatba rendezik. Hasonló megfeleltetésre lásd pl. Bynon (1997: 164–5) táblázatát Wenker térképi sémájához illesztve. (Wenkernek az ófelnémet mássalhangzó-eltolódást ábrázoló térképe és annak a lépcsőzetes terjedést illusztráló sémája a dialektológiai és nyelvtörténeti kézikönyvek, tankönyvek leggyakoribb kartográfiai ábrái közé tartozik.) Magyar példán egy három szótagú, zárt *ë*-ket tartalmazó szó *ö*-zési fokozatain keresztül szemléltetjük a felülnézeti és keresztmetszeti sémákat (lásd 3. ábra).

### 3. ábra

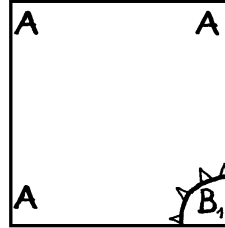
#### Felülnézeti és keresztmetszeti sémák

##### Felülnézeti ábrák



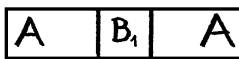
A = kérésztés  
B<sub>1</sub> = kérésztös

3.1. Centrális terjedés (C → P) egy hullámban

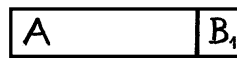


3.2. Periferiális terjedés (P → C) egy hullámban

##### Keresztmetszeti ábrák

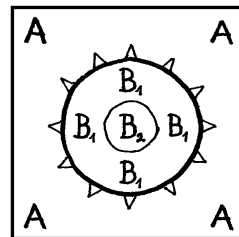


3.3. A 3.1. ábra keresztmetszeti képe



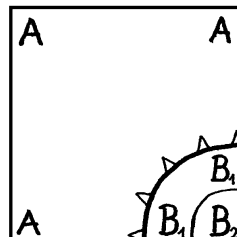
3.4. A 3.2. ábra keresztmetszeti képe

##### Felülnézeti ábrák



A = ö/ö/ë  
B<sub>1</sub> = ë/ë/ö  
B<sub>2</sub> = ë/ö/ö  
B<sub>2</sub> = kérésztös

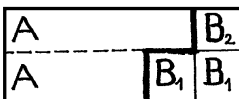
3.5. Centrális terjedés (C → P) két hullámban



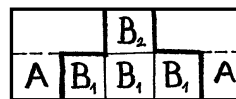
első hullám  
második hullám

3.6. Periferiális terjedés (P → C) két hullámban

##### Keresztmetszeti ábrák

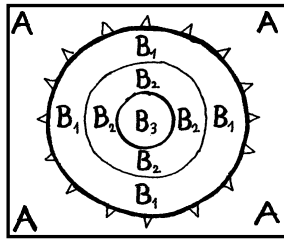


3.7. A 3.5. ábra keresztmetszeti képe



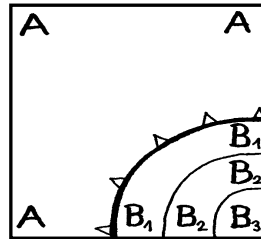
3.8. A 3.6. ábra keresztmetszeti képe

**Felülnézeti ábrák**



A =  $\ddot{o}/\ddot{e}$   
 B<sub>1</sub> =  $\ddot{e}/\ddot{o}$   
 B<sub>2</sub> =  $\ddot{o}/\ddot{o}$   
 B<sub>3</sub> =  $\ddot{o}/\ddot{o}$   
 B<sub>3</sub> = körösztös

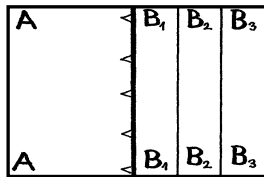
3.9. Centrális terjedés (C → P) három hullámban



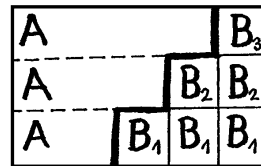
első hullám  
 második hullám  
 harmadik hullám

3.10. Perifériális terjedés (P → C) három hullámban

**Keresztmetszeti ábrák**



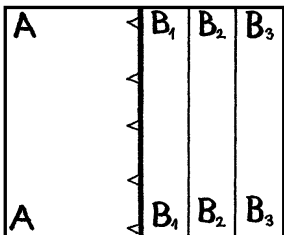
3.11. A 3.9. ábra keresztmetszeti képe



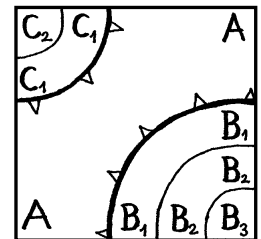
harmadik réteg  
 második réteg  
 első réteg

3.12. A 3.10. ábra keresztmetszeti képe

**Felülnézeti ábrák**

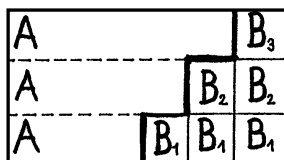


3.13. Több hullámú C → P terjedés egyenes frontvonallal

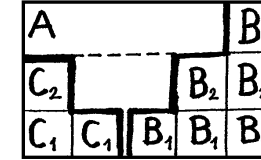


3.14. Többhullámú három tényezős P → C terjedés, ívelt frontvonalakkal

**Keresztmetszeti ábrák**



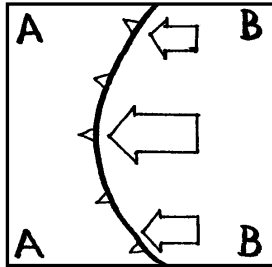
3.15. A 3.13. ábra keresztmetszeti képe



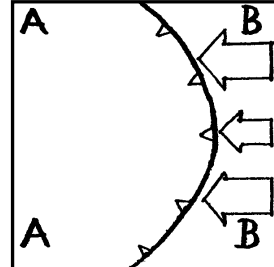
3.16. A 3.14. ábra keresztmetszeti képe



d) A frontvonal alakja is alkalmas lehet óvatos következtetések levonására. Az *egyenes vonalú* front vagy frontszakasz (vö. pl. DialHb. 490) térdinamikailag egyenletes mozgásra vagy kiegyenlített nyelvföldrajzi erőviszonyokra utal, az *ívelt vonalú* mögött általában különböző ütemű terjedés húzódik meg. A *domború ívű* frontvonalnak a közepén, a *homorú ívű*nek a szélein erősebb a mozgás:

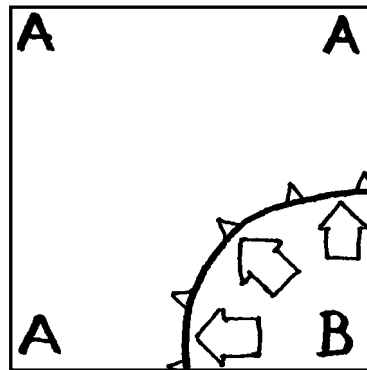


4.1. Frontális terjedés domború ívvel



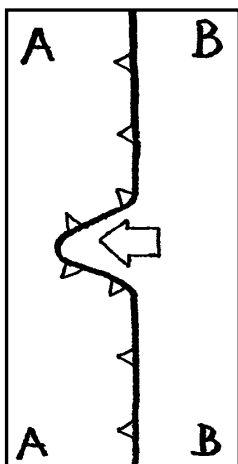
4.2. Frontális terjedés homorú ívvel

A domború ívű frontvonal ritkábban azonos ütemű terjedésre is utalhat, például ha a jelenség a perifériáról indul el (lásd 4.3. ábra):

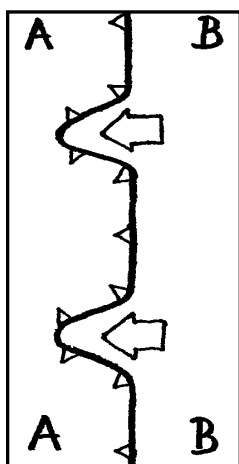


4.3. Periferiális terjedés (domború ívvel)

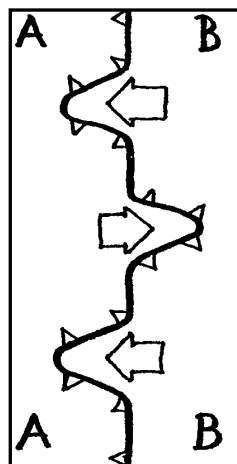
e) A frontvonalnak azt a szakaszát, ahol látványosabb előrehatolás figyelhető meg, *ékek* nevezhetjük. (Az ék többnyire csúcsos, de lehet tompább végű is.) Egy frontvonalon akár több ék is kialakulhat, sőt a defenzívában levő tömbnek is lehetnek aktívabb pontjai, ahol mintegy ellenhatásként visszaszorulás figyelhető meg (lásd 5.1.–5.3. ábra):



5.1. Frontális terjedés ékkel

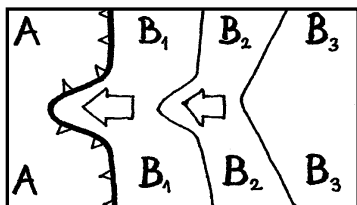


5.2. Frontális terjedés két ékkel

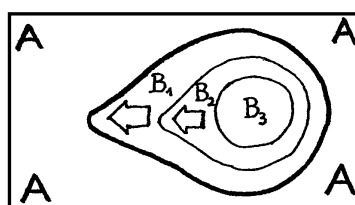


5.3. Frontális terjedés ellenirányú ékekkel

Az ékek gyakran főbb közlekedési útvonalak (pl. völgyek, folyók stb.) mentén alakulnak ki. A defenzív területen létrejött öblözetet a német dialektológia (vö. pl. Goossens 1977: 78; Gluth–Lompa–Smolka 1982: 1: 492; Löffler<sup>3</sup> 1990: 151) metaforikusan *tölcsernek*, *tölcserformának* nevezi. Ékek a terjedési hullámok belső izoglosszáin – akár egymáshoz kapcsolódva is – kialakulhatnak, sőt a koncentrikus terjedés vonalai szintén alkalmasak efféle módosulásokra (lásd 5.4., 5.5. ábra). A több éket tartalmazó alakzatok gyakran amőbára vagy csillagra emlékeztetnek.

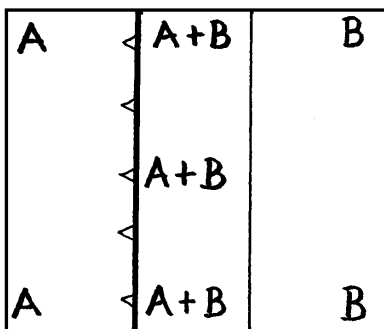


5.4. Frontális terjedés több hullámban, ékekkel

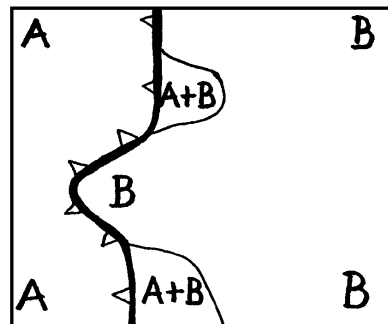


5.5. Koncentrikus terjedéstöbb hullámban, ékekkel

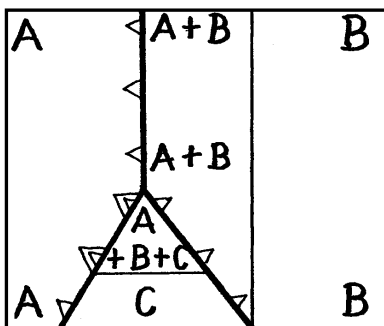
f) Az ütközőzónák is tipizálhatók alakjuk, tartalmuk, belső szerkezetük stb. alapján. Ezek szerint az ütközőzóna lehet *folyamatos* vagy *szakaszos*, illetőleg *két*, *három* vagy *több tényező*s. A tényezők itt a megoszlásban, szembenállásban levő nyelvi jelenségek. A szembenállás tartalma – ahogy ezt korábban is említettük – lehet *minőségi* vagy *mennyiségi* (fokozati) jellegű, illetve mindkettő, sőt új jelenségek a már jelen levők *kontaminációjából*, vegyüléséből is létrejöhetnek, azaz  $A + B \rightarrow AB$  (lásd 6. ábra). Cser András (2000: 95) Chambers és Trudgill (1980) alapján a kontaminálódott formákat (ill. az ilyeneket mutató zónákat) *elegyes*, a mindkét változatot őrzőket *kevert* jellegűeknek nevezi.



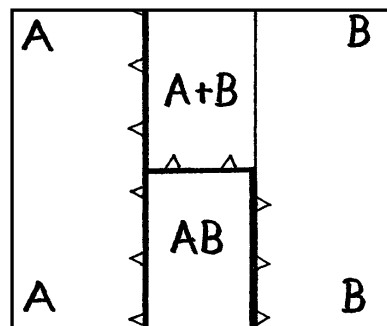
6.1. Frontális terjedés két tényezővel, folyamatos ütközőzónával



6.2. Frontális terjedés két tényezővel, szakaszos ütközőzónával

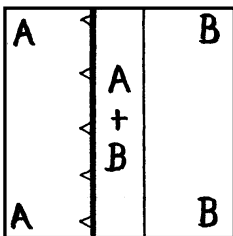


6.3. Frontális terjedés három tényezővel, folyamatos ütközőzónával

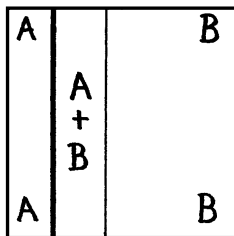


6.4. Frontális terjedés két eredeti (A+B) és egy kontaminációs (AB) tényezővel

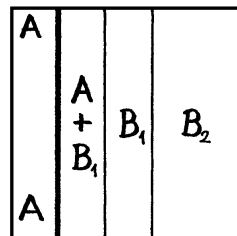
g) A terjedési folyamatok végkifejletei gyakran vezetnek egységes tömbök, blokkok széteséséhez és/vagy marginalizálódásához. Néhány példájukat a 7. ábra folyamatsémáival illusztráljuk (vö. DialHb. 490; Cser 2000: 110):



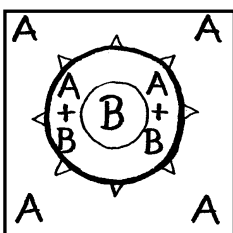
7.1. Kezdeti szakasz:  
frontális terjedés  
két tényezővel (vö. 6.1.)



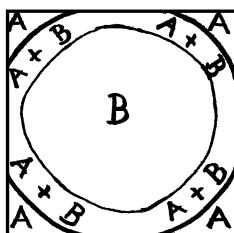
7.2. Végző szakasz:  
marginalizálódott sáv (A)  
frontális terjedés után



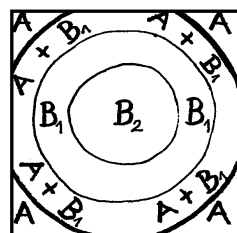
7.3. A 7.2. eset több hullámú  
terjedés után



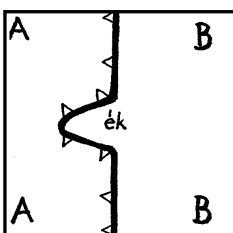
7.4. Kezdeti szakasz:  
centrális terjedés  
két tényezővel



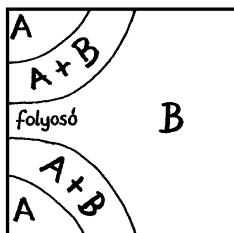
7.5. Végző szakasz:  
szétesett tömb margina-  
lizálódott darabjai  
centrális terjedés után



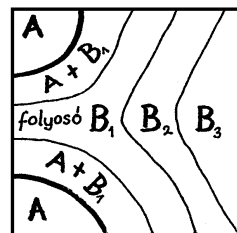
7.6. A 7.5. eset több hullámú  
terjedés után



7.7. Kezdeti szakasz:  
frontális terjedés  
két tényezővel és ékkel



7.8. Végző szakasz:  
szétesett tömb margina-  
lizálódott darabjai folyosóval,  
frontális terjedés után

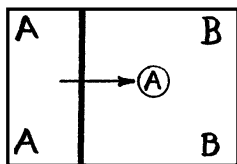


7.9. A 7.8. eset több hullámú  
terjedés után

Egy előrehatoló ék tehát egészen a nyelvföldrajzi tér széléig juthat, kettéválasztva egy tömb eredendően összetartozó részeit, először egy szűkebb *folyosót*, később esetleg szélesebb újító (neologikus) sávot hozva létre. (A folyosót a német dialektológia *Schlauch*nak, azaz *tömlő*nek nevezte el, vö. Löffler 1990: 152; DialHb. 493.)

h) A más nyelvű népesség tömbjébe kerülő szórványt *nyelvsziget*nek, a más nyelvjáróterületen keletkezőt pedig *nyelvjárássziget*nek nevezzük. A nyelvjárásszige-

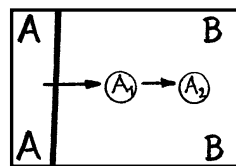
tek terminológiájának és ábrázolásának csak a legfontosabb megoldásaira utalunk. A szigetek alapvetően *migrációval* vagy *lefűződéssel* keletkeznek (8.1., 8.2. ábra). Az *elsődleges* szigetek *másodlagosakat* is létrehozhatnak (8.3. ábra), főleg ismét migrációval vagy egyéb kapcsolattartási alapon (lásd pl. a vallási, nyelvi motivációjú exogámia eseteit). Ábrázolásukat lásd többek között DialHb. 492.



8.1. Migrációs sziget



8.2. Lefűződéses sziget

8.3. Elsődleges és  
másodlagos sziget

**4. Záró gondolatok.** – Merre tovább? Ahogy gondolatsorom elején is jeleztem: az a jó, ha az elmélet és gyakorlat egymást segítve halad előre. Vagyis az itt felvázolt sémákat a jövőben egyre több konkrét elemzéssel kell pontosítani, beleértve újabb típusok felvételét is. KI kell térni továbbá az efféle elemzések korlátaira, buktatóira is. Az anyag zöme az előnyelvi atlaszokban várja a feldolgozást, de hasznos lenne, ha a nyelvemlékek adatai is minél sokoldalúbb dimenzionális elemzésben részesülnének. Erősíteni kell továbbá a nyelvészetten kívülre vezető szálakat, mindenekelőtt a településtörténet és a néprajz irányába. Meg kellene vizsgálni például, hogy a *Magyar néprajzi atlasz* anyagának értelmezésében milyen módon alkalmazhatók a nyelvföldrajz újabb módszerei, illetőleg a néprajztudomány által a nyelvföldrajzi térre levont következtetések hogyan illeszthetők a történeti okfejtésekbe. – Az új számítógépes technikák is segíthetik a jelenségek térbeli megoszlásának minél nagyobb anyagon való szemléltetését, sőt eddig nem látott perspektívák nyílhatnak a folyamatok térbeli modellálására videoanimációs eljárásokkal.

## HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1967: A nyelvföldrajz történeti tanulságai, *MTA I. Osztályának Közleményei* **24**, 29–48.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Chambers, Jack – Peter Trudgill 1980: *Dialectology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cser András 2000: *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai.
- DialHb. = Besch, Werner et alii (Hrsg.) 1982–1983: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, Erster Halbband 1982. Zweiter Halbband 1983. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Gluth, Klaus – Marion Lompa – Hans-Henning Smolka 1982: Verfahren dialektologischer Karteninterpretation und ihre Reichweite, in *DialHb.* **1**, 485–500.

- Goossens, Jan 1969: *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Goossens, Jan 1977: *Deutsche Dialektologie*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Hutterer Miklós 1963: Nyelvföldrajz és dialektológia, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **1**, 143–59.
- Juhász Dezső 2001: A nyelvföldrajz, in Kiss Jenő szerk. 2001: 92–110.
- Juhász Dezső 2002: A dialektológia hármaskérdése és a nyelvföldrajz, in Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós szerk. 2002: 149–53.
- Kiss Jenő 1999: A dialektológia kettős kérdése és a nyelvföldrajz, *Magyar Nyelv* **95**, 418–25.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Löffler, Heinrich 1990: *Probleme der Dialektologie. (Eine Einführung)*, 3. kiadás, Darmstadt.
- Murádin László–Juhász Dezső szerk. 1995–2004: A romániai magyar nyelvjárások atlasza **1–9**, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Sonderegger, Stefan 1982: Leistung und Aufgabe der Dialektologie im Rahmen der Sprachgeschichtsschreibung des Deutschen, in: *DialHb.* **1**, 1526–58.
- Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós szerk. 2002: *IV. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely = Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Kiadványai V.*
- Viereck, Wolfgang 1985: Linguistic Atlases and Dialectometry: The Survey of English Dialects, in M. John Kirk–S. Sanderson–J. D. A. Widdowson szerk.: *Studies in Linguistic Geography. The Dialect of English in Britain and Ireland*, London, Groom Helm.
- Viereck, Wolfgang 1997: Dialectometry: some applications to English dialectal data, *Lingua Posnaniensis* **39**, 113–28 [+ függelékben térképek].
- Wagner, Kurt 1954: *Die Gliederung der deutschen Mundarten. Begriffe und Grundsätze*, Wiesbaden.